

การเกษตรแนวพุทธเพื่อแก้ปัญหาเศรษฐกิจชุมชน

THE BUDDHIST AGRICULTURE FOR SOLVING THE PROBLEMS OF THE ECONOMY OF COMMUNITY

พระเทพรัตนมุนี ดร. (สายพงศ์ โอนมปญโญ/กองสินธุ์)

วัดสระเกศราชวรมหาวิหาร

บทคัดย่อ

วัตถุประสงค์ของการวิจัยเรื่องนี้ เพื่อศึกษาแนวคิดเกษตรแนวพุทธในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท เพื่อศึกษาพัฒนาการของการเกษตรแนวพุทธในสังคมไทย และเพื่อศึกษาวิเคราะห์การเกษตรแนวพุทธ เพื่อแก้ปัญหาเศรษฐกิจชุมชน การวิจัยครั้งนี้ เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ โดยการศึกษาจากพระไตรปิฎก หนังสือและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง และภาคสนาม (Field study) เพื่อสัมภาษณ์กลุ่มเป้าหมายนำไปวิเคราะห์ประกอบงานวิจัยนี้ ด้วยวิธีการวิเคราะห์เชิงพรรณนา

ผลจากการศึกษาพบว่า เกษตรแนวพุทธ เป็นการเกษตรที่ถือเอาแม่แบบหลักมัชฌิมาปฏิปทา หรือหลักความเป็นสายกลางในการทำงาน ไม่เบียดเบียนทั้งตนเองและไม่เบียดเบียนผู้อื่น ดำเนินกิจกรรมด้วยหลักทฤษฎีธัมมิกัตถะ คือประโยชน์ในปัจจุบันที่คลุหฺสฬิํพึงถือเอามาปฏิบัติในการทำงาน คือ มีความพอกพี้ยง ขยัน ไม่เกียจคร้าน รู้จักรักษาและปกป้องดูแลกิจการที่ตนดำเนินการอยู่ให้ปลอดภัย หรือมีภูมิคุ้มกันที่ดี ผู้แนะนำที่ดี และรู้จักใช้จ่ายทรัพย์ในการดำเนินชีวิตอย่างเหมาะสม มีหลักสำคัญ 5 ประการ คือ ด้านจิตใจ เป็นที่พึ่งของตนเอง ด้านสังคม ช่วยเหลือเกื้อกูลกัน ด้านทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม ใช้และจัดการอย่างฉลาด ด้านเทคโนโลยีและด้านเศรษฐกิจ ลดรายจ่าย เพิ่มรายได้และยึดหลัก พออยู่ พอกิน พอใช้ โดยนำหลักธรรมมาประยุกต์ใช้กับการแก้ปัญหาการเกษตรเชิงเดี่ยว มาเป็นการทำเกษตรแนวพุทธ เพื่อให้เศรษฐกิจชุมชนมีความเข้มแข็ง และสามารถพึ่งพาตนเองได้อย่างยั่งยืนและถาวรต่อไปได้

พัฒนาการเกษตรแนวพุทธ มีความผูกพันอยู่กับวิถีชีวิตของสังคมไทยตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน หลักธรรมคำสอนทางพุทธศาสนาที่เกี่ยวข้องกับการเกษตร ได้สืบทอดกัน

มาเป็นเวลากว่า 2,500 ปี โดยปรากฏในคัมภีร์ชั้นปฐมภูมิหลายแห่ง เช่น ในคัมภีร์วินัยปิฎก มหาวิภังค์ ภูตคามวรรค เป็นต้น โดยมีหลักคำสอนที่สอดคล้องกับชีวิตและความเป็นอยู่ที่เป็นจริงของสังคม และมีความสัมพันธ์กับพระมหากษัตริย์ อิทธิพลของคำสอนในพระพุทธศาสนา ซึ่งมีได้สอนแต่เรื่องชีวิต แต่รวมไปถึงการประกอบอาชีพการเกษตรกรรมซึ่งเป็น “สัมมาอาชีพะ” เลี้ยงชีพชอบ ซึ่งก็คือวิถีชีวิตของคนส่วนใหญ่ในชนบท ส่วนรูปแบบต่าง ๆ ของการทำเกษตรกรรมยั่งยืน มีความแตกต่าง หลากหลายตามลักษณะของสภาพนิเวศ เศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรม แนวทางของเกษตรกรรมแบบยั่งยืนสามารถจำแนกได้ 6 รูปแบบ คือ ระบบไร่หมุนเวียน วนเกษตร เกษตรผสมผสาน เกษตรอินทรีย์ เกษตรธรรมชาติ และเกษตรทฤษฎีใหม่ ซึ่งการเกษตรแนวพุทธ เป็นระบบนิเวศที่มนุษย์ออกแบบขึ้นมา จากระบบนิเวศตามธรรมชาติ และการเข้าให้ถึงธรรมชาติหรือไตรลักษณ์ จึงเป็นการพัฒนาจิตวิญญาณขั้นสูงสุด องค์ประกอบของเกษตรแนวพุทธ คือ กระบวนทัศน์แนวพุทธ วิถีชีวิตเกษตรแนวพุทธ การรักษาสมดุลธรรมชาติสิ่งแวดล้อมตามหลักเกษตรแนวพุทธ และการพึ่งพาตนเอง

การเกษตรตามแนวการดำเนินงานของธรรมสถาน สอนป่าทุ่งนาคำหลวง ซึ่งมีบทบาททางสังคม และเป็นศูนย์การเรียนรู้ของชาวบ้าน ในการทำเกษตรแนวพุทธ แนวคิดและวิธีการดำเนินงานของผู้วิจัย (พระเทพรัตนมุนี) ได้นำบทพุทธมนต์มาสวดเพื่อช่วยเสริมในขณะปลูกพืช รดน้ำ และพรวนดินของพืชผักและต้นไม้ การสวดมนต์ในการเพาะปลูกพืชทุกชนิดมีส่วนช่วยให้พืชผักและต้นไม้งอกงามและมีผลผลิตที่ดี นวนเกษตรแนวพุทธ จึงทำให้เป็นที่พึ่งทางด้านจิตใจ และการแก้ปัญหาเศรษฐกิจรอบครัว ชุมชนที่ยั่งยืนได้ ด้วยการนำหลักธรรมไปประยุกต์ใช้ ในการทำการเกษตรเข้ากับพื้นที่ของตนเอง เช่น ศีล 5 หลักอิทธิบาท 4 และสังคหวัตถุ 4 เป็นต้น ทำให้สมาชิกกลุ่มเกษตรแนวพุทธ และประชาชนทั่วไปที่มาศึกษาดูงานนำไปเป็นแนวทางการทำเกษตร จนทำให้เป็นชุมชนเข้มแข็ง อยู่ดีมีสุข สามารถปรับเปลี่ยนวิถีชีวิตของตน และเป็นแนวทางการแก้ไขเศรษฐกิจชุมชนได้ ทำให้วิถีชีวิตที่มีการซื้อมาเพื่อการบริโภคน้อยลง มีอาหารบริโภคจากไร่ นาของตนเอง ทำให้มีชีวิตปลอดภัยขึ้น ไม่ต้องเสี่ยงภัยต่อสารพิษตกค้างในการบริโภค และมีงานทำในไร่นาตลอดวัน มีความสุขสงบในชีวิต เพราะได้อยู่กับธรรมชาติ ได้แลกเปลี่ยนความคิดเห็นมีการรู้จักเหตุผล และพึ่งพาอาศัยกัน ทำให้ไม่ต้องซื้อพืช ผัก ผลไม้ เพราะปลูกบริโภคได้ในพื้นที่ใช้สอยของตนเองทั้งในวัด บ้าน สวน ไร่ นา และนำไปจำหน่ายแจกในชุมชนเพิ่มรายได้อีกด้วย

คำสำคัญ: การเกษตรแนวพุทธ, เศรษฐกิจชุมชน

Abstract

The purposes of this research aimed at studying the concept of Buddhist agriculture in the Buddhist scripture, studying the development of Buddhist agriculture in Thai society and analytical study of Buddhist agriculture for solving the problems of the economy of community. This research is the qualitative research by studying from the Ti-pitaka, books, and research papers concerned and making report as the descriptive analysis.

The results of the study were found that Buddhism is the religion that has faith and enhances human beings to develop themselves to the highest perfectiveness by using Dhamma as the tool for training. The worldly benefits for householders are the successes in their owns duties in accordance with the middle way or the principles of middle path, not to persecute oneself and the others and not to conflict the morality and the laws of nation in compliance with the principles of virtues conducive to benefits in the present, which the householders should regard this principle for practice in working, that is, having the effort, diligence, not to be lazy, to be aware of keeping and protecting the activities that are performed to protect the securities. The temples and the Orders of Sangha are still the center of communities every era by trying to consider the social problems in the present and bring them to be the principles in solving the problems and developing the lives and people's well-being and the communities. The essence of the Buddha' teaching is applied with the time by bringing the principle of Dhamma for solving the problems of single agriculture to be the Buddhist agriculture in order to make the economy of community with the strength and be able to assist oneself as sustainable and permanent.

The Buddhist agriculturists from the past to the present try their best to adapt themselves all the time in order that the agricultural activities can be complied with the environment or agricultural residences sufficiently and mixed together with usage of the principle of Pathavīkhana Sikkhāpata, especially the self-assistance in the economy, that is, producing for their use, consumption, balance with the nature and environment, with un-extravagant behavior, balance of economy, sufficient for living, not to lose the capital, not to be in debt, living with happiness, having time and not to destroy the environment. The success of Buddhist agriculture depends on the ecological condition and the social economy for each agriculturist and the limited products are controlled by the fundamental principle of nature in the variability of various elements in producing, which is harmonious with the fact of the nature, that is, the Three Characteristics of Existence. To understand the nature in the products of the Buddhist agriculturists will also reach the spiritual happiness. The agriculturists who comprise of wisdom and agricultural experience can analyze and find the answer by themselves, that is, the Buddhist agriculturists will be grown up and spread out their network continuously.

That Buddhist agriculture is to bring the principle of the orderliness of nature regarded as the physical laws that the new Buddhist agriculture is applied with the biological laws indicating the selection of the special species with the strength and a lot of products and is applied with the physical laws by considering earth, water, wind and fire and weather, whenever there are the appropriate causes and factors, the plants will be grown up without any element supporting and Phrathepratanamuni has the idea to bring the Buddhist mantra for chanting in order to enhance and fill up completely in the moment of planting, watering, and loosing the earth of the vegetables and trees to progress and to have good products because of advantage of the Buddhist mantra creating the economy of

community in the sustainable balance by applying the principle of Dhamma for agricultural performance in their own regions such as 5 precepts, the four paths of accomplishment and the four bases of social solidarity etc., to be sufficient for consumption, not to lose the capital, not to be in debt, to reduce the payment, and to increase the income, to do with intention, to be industry, to live with calm and happiness with sufficiency, not to be infatuated in materialism and consumption, not to destroy the environment and to make the community happy pleasantly

Keywords: Buddhist agriculture, Community economy

บทนำ

พระพุทธศาสนา เป็นศาสนาที่ส่งเสริมให้มนุษย์พัฒนาตนเอง ฝึกฝนตนเองให้สมบูรณ์สูงสุด โดยใช้พระธรรมเป็นเครื่องมือฝึกฝน และมีพระสงฆ์เป็นผู้ยืนยัน ความจริงดังกล่าว พระสงฆ์จึงมีบทบาทที่สำคัญ ที่จะนำกิจกรรมพัฒนาชุมชน โดยนำหลักธรรมทางศาสนาเข้ามาใช้กับงานพัฒนา ตัวอย่างเช่น คำสอนที่กล่าวว่า “อภฺรฺฐาตา วินฺทเต ธนํ ผู้มีความขยันหมั่นเพียร ย่อมหาทรัพย์ได้” การประกอบอาชีพอย่างใดอย่างหนึ่ง มีการค้าขาย รับราชการ เกษตรกรรม ปกครอง ลูกจ้าง หรือศึกษาหาความรู้ ก็ทำอย่างสุดความสามารถจนสำเร็จในสิ่งที่ตนต้องการ มีความซื่อสัตย์สุจริต ไม่ฟุ่มเฟือย กล่าวคือ ความสำเร็จในหน้าที่การงานของตนที่ทำอยู่ ต้องไม่ขัดกับศีลธรรมและกฎหมายบ้านเมือง ได้รับประโยชน์ตามความมุ่งหมาย เมื่อกล่าวถึงการพัฒนาชุมชนให้เจริญพร้อมทั้งด้านกายกับจิต และสภาวะแวดล้อมอย่างเหมาะสม บุคคลควรนำหลักธรรม มาเป็นพื้นฐานในการกำหนดเป้าหมาย และกำหนดแนวทางการพัฒนา โดยเฉพาะหลักธรรมที่เรียกว่า “วิริยอิทธิบาท” อันหมายถึง การมีความเพียรไม่ย่อท้อต่อการทำงาน (มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539)

เมื่อมองย้อนกลับไปในอดีตจะพบว่าชาวบ้านเมื่อประสบกับปัญหาหรือเกิดทุกข์ร้อนใด ๆ ไม่ว่าจะเป็นทางกายหรือจิตใจก็จะพากันไปวัด เพื่อให้พระสงฆ์แนะนำชี้ทางสว่างเพื่อดับความทุกข์ และสามารถแก้ปัญหาความทุกข์ร้อนของพวกเขาได้

ฉะนั้น วัดและพระสงฆ์ในอดีตจึงมีบทบาทมาก พระสงฆ์เป็นทั้งครูสอนหนังสือ สอนศีลธรรม สอนวิชาชีพ ให้กับลูกหลานของชาวบ้าน เป็นทั้งหมอรักษาชาวบ้านที่เจ็บไข้ไม่สบาย เมื่อชาวบ้านมีใครเกิดล้มป่วย บรรดาญาติ ๆ ก็พาไปวัด เพื่อให้พระสงฆ์ช่วยเยียว รักษา เป็นทั้งนักสังคมสงเคราะห์ ช่วยเหลือชาวบ้านที่ได้รับความทุกข์ ความเดือดร้อนต่าง ๆ เช่น คนชราและเด็กกำพร้าที่ไม่มีคนเลี้ยงดู หรือคนที่ถูกไฟไหม้ น้ำท่วม เป็นต้น เป็นทั้งผู้พิพากษาคัดสินคดี และประนีประนอมความให้กับชาวบ้าน ที่เกิดกรณีพิพาทกัน เป็นทั้งจิตแพทย์ ที่ช่วยแก้ไขปัญหเกี่ยวกับสุขภาพจิตให้กับชาวบ้าน นอกจากนั้น พระสงฆ์ยังเป็นเหมือนนักวิชาการเกษตร และนักพัฒนา ที่คอยให้คำแนะนำเกี่ยวกับวิธีการปลูกพืช วิธีการเลี้ยงสัตว์และฝึกวิชาชีพต่าง ๆ ให้แก่ประชาชน แต่อย่างไรก็ตาม โดยภาพรวมแล้วพระสงฆ์เป็นผู้ทำคุณประโยชน์ต่อสังคมไทยอย่างอเนกอนันต์ โดยเฉพาะการเผยแผ่อบรมศีลธรรม จริยธรรม การจัดการศึกษาและการสงเคราะห์ประชาชน เมื่อศึกษาลึกลงไปในส่วนของการส่งเสริมเศรษฐกิจในชุมชน อันเป็นการพัฒนาชีวิตความเป็นอยู่ของชาวบ้านให้ดีขึ้น จะพบว่า ตั้งแต่อดีตถึงปัจจุบัน พระสงฆ์ได้เข้ามาช่วยเหลือและดำเนินการอันเป็นประโยชน์ ต่อการดำรงชีวิตของชาวบ้านอยู่มาก

เนื่องจากประเทศไทยเป็นประเทศเกษตรกรรม จึงเป็นแหล่งสำคัญในการเพาะปลูกพืช และผลิตอาหารเพื่อหล่อเลี้ยงประชากร ทั้งภายในและภายนอกประเทศ ทำให้มีการนำทรัพยากร ดิน น้ำ พลังงานและพื้นที่ป่าไม้มาใช้ เพื่อทำการเกษตรในปริมาณมาก พื้นที่ทำการเกษตรที่อุดมสมบูรณ์ของไทยได้ลดน้อยลง เนื่องจากพื้นที่เหมาะสมทางการเกษตร ได้ถูกเปลี่ยนไปเป็นพื้นที่ชุมชน เพื่อตอบสนองการเพิ่มขึ้นของประชากร มีการก่อสร้างอาคาร บ้านเรือน โรงงานอุตสาหกรรม และกิจกรรมอื่น ๆ มากขึ้น และพื้นที่ที่เหลืออยู่จำนวนมากเป็นดินที่มีปัญหาต่อการนำมาใช้ประโยชน์ทางการเกษตร เช่น ดินเปรี้ยวจัด ดินเค็ม ดินทราย ไม่เหมาะสมต่อการทำการเกษตร ทำให้ผลผลิตต่ำ

การปรับปรุงพื้นที่เหล่านี้ให้เหมาะสม จะต้องเสียค่าใช้จ่ายในการปรับปรุงสูงมาก และต้องใช้แผนระยะยาวในการแก้ไขปัญหา ที่ผ่านมาการเกษตรกรรมของไทย ถูกผลักดันเข้าสู่ระบบเกษตรกรรมกระแสหลัก (Mainstream agriculture) หรือเกษตรกรรมเคมี (Chemical agriculture) ซึ่งส่งผลกระทบต่อสิ่งต่าง ๆ ทำให้เกิดปัญหาหลายประการ (กรมวิชาการเกษตร กระทรวงเกษตรและสหกรณ์, 2536) ได้แก่ (1) ปัญหาต่อสิ่งแวดล้อมและทรัพยากร เช่น

ปัญหาดินเสื่อมความอุดมสมบูรณ์ ปัญหามลพิษในสิ่งแวดล้อม และปัญหาการระบาดของโรค และแมลง เนื่องจากการใช้ปุ๋ยเคมีเป็นเวลานาน โดยไม่มีการปรับปรุงดิน ทำให้คุณสมบัติทางกายภาพของดินเปลี่ยนแปลงไป จนไม่เหมาะสมกับการเจริญเติบโตของพืช ทำให้เกษตรกรต้องใช้ปุ๋ยเคมีปริมาณเพิ่มขึ้น แต่อัตราการเพิ่มผลผลิตต่อการเพิ่มของปุ๋ยเคมีกลับลดลง และการใช้สารเคมีป้องกันและกำจัดศัตรูพืช ก่อให้เกิดปัญหาการตกค้างในสิ่งแวดล้อม เช่น สะสมในดิน น้ำ และอากาศ นอกจากนี้ สารเคมีกำจัดศัตรูพืช ยังทำลายแมลงที่เป็นประโยชน์ต่อระบบนิเวศ เช่น ผีเสื้อ ผึ้ง ทำให้ความสมดุลของธรรมชาติเสียไป เกิดการแพร่ระบาดของแมลงศัตรูพืชมากขึ้นด้วย (2) ปัญหาต่อเศรษฐกิจ แม้เกษตรกรมีแผนใหม่ จะมีเป้าหมายในการเพิ่มผลผลิต เพื่อแก้ไขปัญหาการขาดแคลนอาหาร และเพิ่มรายได้ให้แก่เกษตรกร แต่ในระยะยาว จะปรากฏผลในทางตรงกันข้าม เนื่องจากพบว่า ต้นทุนการผลิตสูงกว่ารายได้ ทำให้เกิดปัญหาหนี้สิน เกษตรกรต้องเปลี่ยนไปประกอบอาชีพอื่น ๆ มากมาย นอกจากนี้ ในระดับประเทศก็เกิดความเสียหายทางเศรษฐกิจ เนื่องจากการนำเข้าปุ๋ยเคมี สารเคมีป้องกันกำจัดศัตรูพืช และเมล็ดพืชจากต่างประเทศ ทำให้เกิดการขาดดุลทางการค้า (3) ปัญหาต่อสุขภาพของเกษตรกรและผู้บริโภค การใช้สารเคมีในทางการเกษตร นอกจากจะตกค้างในสิ่งแวดล้อมแล้ว และยังตกค้างอยู่ในผลผลิตทางการเกษตรที่ใช้บริโภคด้วย และ (4) ปัญหาทางศีลธรรม การใช้สารเคมีเพื่อกำจัดศัตรูพืช ซึ่งเป็นการทำลายสิ่งมีชีวิต ตามหลักพระพุทธศาสนาถือว่าเป็นบาป ขัดกับหลักศีลธรรม โดยเฉพาะศีลข้อที่ 1 (ปาณาติปาต) ชาวพุทธผู้เคร่งครัดในศีลธรรมจะไม่ทำบาปนี้เด็ดขาด

หลายชุมชนในชนบทภาคอีสาน วัดและพระสงฆ์ จังยังคงเป็นศูนย์กลางของชุมชน พระสงฆ์หลายรูปได้พยายามรื้อฟื้น และแสวงหาบทบาทในการเป็นผู้นำชาวบ้าน ในยุคภาวะทางสังคม และเศรษฐกิจอยู่ในขั้นวิกฤตินี้ขึ้นมาใหม่ โดยพยายามมองปัญหาสังคมปัจจุบัน ซึ่งมีความสลับซับซ้อนขึ้นให้ชัดเจนและตรงจุด พยายามค้นหาแก่นของพุทธธรรม เพื่อนำมาประยุกต์ให้เข้ากับกาลสมัย แล้วนำมาเป็นหลักในการแก้ปัญหาและพัฒนาชีวิต และความเป็นอยู่ของชาวบ้านและชุมชนให้ดีขึ้น

นอกจากนั้น พบว่า ในสมัยอดีตหลายปีที่ผ่านมาชาวบ้านในละแวกบ้านนาคำหลวง และหลาย ๆ หมู่บ้านของตำบลนาข่า อำเภอเมือง จังหวัดอุดรธานี ล้วนมีสภาพเหมือนกับหมู่บ้านอื่น ๆ ในภาคอีสาน โดยประชาชนส่วนใหญ่ของชุมชน (พระมหาสังเวียร ปญฺญารโ

(ศรีมันตะ) มีสภาพที่อดอยาก ขาดเงินทุนหมุนเวียน ในการดำเนินงานด้านการเกษตร การเป็นหนี้สินล้นตัว ปลูกข้าวแต่ไม่มีข้าวกินปลูกพืชก็ขายไม่ได้ราคาที่เป็นธรรม แม้จะเลี้ยงสัตว์ก็ถูกโรคระบาด คุณภาพชีวิตค่อนข้างต่ำ แล้วยังชอบเล่นการพนันห่วย การพนันไก่ชนและอบายมุขต่าง ๆ ขาดการใส่ใจด้านสุขภาพอนามัย ทั้งของตนเองและบุตรหลาน เยาะชนขาดการดูแลเอาใจใส่

พระสงฆ์ในจังหวัดอุดรธานี เมื่อเห็นประชาชนประสบกับปัญหาเช่นนี้ จึงได้ตั้งปณิธานไว้ว่า จะหาทางแก้ปัญหาคความยากจน ปัญหาหนี้สิน และปัญหาสุขภาพอนามัยให้กับชาวบ้านให้ได้ ด้วยการนำหลักธรรมมาใช้กับการแก้ปัญหการเกษตรเชิงเดี่ยว มาเป็นการทำเกษตรแนวพุทธ เพื่อให้เกษตรกรมีความสุขมีความเข้มแข็ง และสามารถพึ่งพาตนเองได้อย่างยั่งยืนและถาวร (พระเทพรัตนมุนี (สายพงศ์ อโนมปญโญ), 2554)

จากข้อมูลดังกล่าวมาแล้วนี้ ทั้งความเป็นมาและความสำคัญของปัญหาในการทำเกษตรของเกษตรกรในพื้นที่ ผู้วิจัย จึงสนใจที่จะศึกษาแนวทางการเกษตรวิถีพุทธในพระพุทธศาสนาเถรวาท แนวคิดการเกษตรวิถีพุทธในสังคมไทย และการเกษตรวิถีพุทธเพื่อการแก้ปัญหาเศรษฐกิจชุมชนด้วย รวมทั้งเพื่อศึกษาประโยชน์และคุณค่าเกษตรแนวพุทธ ที่มีผลต่อวิถีชีวิตของเกษตรกรในจังหวัดอุดรธานี ทั้งนี้ เพื่อเป็นการนำองค์ความรู้ใหม่ด้านการเกษตรแนวพุทธที่ค้นพบนี้ ไปเป็นแนวทางในการประกอบอาชีพของประชาชนในพื้นที่อื่น ๆ เพื่อแก้ปัญหาเศรษฐกิจชุมชนได้อย่างยั่งยืนและถาวร ตามหลักวิถีธรรมวิถีพุทธ อันจะนำมาซึ่งความสุขในการดำเนินชีวิตแบบพอเพียงและมีคุณธรรมจริยธรรมนำชีวิตสืบไป

วัตถุประสงค์ของการวิจัย

1. เพื่อศึกษาแนวทางการเกษตรแนวพุทธในพระพุทธศาสนาเถรวาท
2. เพื่อศึกษาแนวคิดการเกษตรแนวพุทธในสังคมไทย
3. เพื่อศึกษาการเกษตรแนวพุทธเพื่อแก้ปัญหาเศรษฐกิจของชุมชน

ผลการวิจัย

สรุปผลจากการศึกษาการเกษตรแนวพุทธเพื่อแก้ปัญหาเศรษฐกิจชุมชน สรุปผลเพื่อให้สอดคล้องกับวัตถุประสงค์ ได้ดังนี้

1. แนวคิดการเกษตรแนวพุทธในพระพุทธศาสนาเถรวาท

เกษตรแนวพุทธ คือ การเห็นธรรมะคือการเห็นความจริงของชีวิต ซึ่งประกอบไปด้วยธาตุทั้ง 4 และจิตใจอีกหนึ่ง นอกเหนือจากการทำให้เกิดความเข้าใจเกี่ยวกับวิถีการดำเนินชีวิตแล้ว ประสบการณ์ดังกล่าว ยังได้กลายเป็นรากฐานของการพัฒนาความคิดและแนวทางปฏิบัติเรื่อง “พุทธเกษตรกรรม” เราต้องรู้จักชีวิตก่อนจึงรู้ว่า ควรทำการเกษตรเช่นไร หลักมัชฌิมาปฏิปทา (การปฏิบัติตนในทางสายกลาง) ในทางพุทธศาสนาหมายถึง ทางสายกลาง คือ การไม่ยึดถือสุดทางทั้ง 2 ได้แก่ อัตตกลิมถาณูปโยค คือ การประกอบตนเองให้ลำบากเกินไป และกามสุขัลลิกานุโยค คือ การพัวพันในกามในความสบาย เป็นการเกษตรที่ถือเอาแม่แบบหลักมัชฌิมาปฏิปทา หรือหลักความเป็นสายกลางในการทำงาน ไม่เบียดเบียนทั้งตนเองและไม่เบียดเบียนผู้อื่น นอกจากนั้น ยังจะต้องดำเนินกิจกรรมทั้งปวงด้วยหลักทฤษฎีธัมมิกัตถะ คือประโยชน์ในปัจจุบันที่คฤหัสถ์พึงถือเอามาปฏิบัติในการทำงาน คือ มีความ پاکเพียรขยัน ไม่เกียจคร้าน รู้จักรักษาและปกป้องดูแลกิจการที่ตนดำเนินการอยู่ให้ปลอดภัย หรือมีภูมิคุ้มกันที่ดี รู้จักคบหาสมาคมกับผู้รู้ด้านการเกษตรด้วยกัน หรือมีผู้นำที่ดี และรู้จักใช้ถ่ายทอดในการดำเนินชีวิตอย่างเหมาะสมแก่สภาพของแต่ละครอบครัว

หลักสำคัญ 5 ประการ กล่าวคือ 1) ด้านจิตใจ ทำตนให้เป็นที่พักพิงของตนเอง มีจิตสำนึกที่ดี 2) ด้านสังคม แต่ละชุมชนต้องช่วยเหลือเกื้อกูลกัน 3) ด้านทรัพยากรธรรมชาติ และสิ่งแวดล้อม ให้ใช้และจัดการอย่างฉลาด 4) ด้านเทคโนโลยี 5) ด้านเศรษฐกิจ คือจะต้องมุ่งลดรายจ่ายก่อนเป็นสำคัญ เพิ่มรายได้และยึดหลัก พออยู่ พอกิน พอใช้

พระพุทธศาสนาสอนเน้นให้มีหลักบำบัตู้จักบรรเทาความทะยานอยากให้น้อยลง ไป พยายามเป็นนายเหนือทรัพย์เพื่อลดความโลภต่าง ๆ ซึ่งเป็นเป้าหมายในทางพระพุทธศาสนา เพราะความโลภเป็นมูลเหตุของทุกข์ต่าง ๆ บุคคลได้รู้จักคำว่าพอประมาณ สันโดษ ก็สามารถพบกับความสุขได้

หลักเกษตรแนวพระพุทธศาสนา ยึดความเพียรที่บริบูรณ์และมีความเพียรที่ประคับประคองไว้สม่ำเสมอไม่หย่อนนัก ไม่ตึงนัก ไม่ให้จิตปรุงแต่งภายในไม่ให้ฟุ้งซ่านภายนอก มีความเพียรทางกาย เช่น เพียรพยายามทางกายตลอดทั้งคืนและวัน รู้จักคุ้มครอง เก็บรักษา โภคทรัพย์ และผลงานที่ตนได้ทำไว้ด้วยความขยันหมั่นเพียรโดยชอบธรรม ด้วยคบคนดีเป็นมิตร รู้จักเสวนา คบหา ไม่คบไม่เอาอย่างผู้ชักจูงไปในทางเสื่อมเสีย เลือกละอายศึกษาเยี่ยงอย่าง

ท่านผู้รู้ผู้ทรงธรรม ผู้ที่มีความสามารถ นำคบเคารพนับถือ กราบไหว้บูชา มีคุณสมบัติเกื้อกูลแก่อาชีพการงานเป็นการเลี้ยงชีวิตตามสมควร แก่กำลังทรัพย์ที่หามาได้ไม่ให้ฝืดเคืองนักไม่ให้ฟุ่มเฟือยนัก สมชีวิตาแน่นหนักไปในด้านการเลี้ยงชีวิต

เพราะว่าพระพุทธศาสนาเป็นศาสนาที่มีความเชื่อ ศรัทธา และส่งเสริมให้มนุษย์พัฒนาตนเองฝึกฝนตนเองให้สมบูรณ์สูงสุดได้ โดยใช้พระธรรมเป็นเครื่องมือฝึกฝน ประโยชน์ในทางโลกของฆราวาส คือ ความสำเร็จในหน้าที่การงานของตนที่ทำอยู่ โดยไม่ขัดกับศีลธรรมและกฎหมายบ้านเมือง

วัดและพระสงฆ์ จึงยังคงเป็นศูนย์กลางของชุมชนในทุกยุคทุกสมัย โดยพยายามมองปัญหาสังคมปัจจุบันนำมาเป็นหลักในการแก้ปัญหาและพัฒนาชีวิตและความเป็นอยู่ของชาวบ้านและชุมชนให้ดีขึ้น โดยนำแก่นของพุทธธรรม เพื่อนำมาประยุกต์ให้เข้ากับกาลสมัย ด้วยการนำหลักธรรมมาใช้ในการแก้ปัญหาการเกษตรเชิงเดี่ยว มาเป็นการทำเกษตรแนวพุทธ เพื่อให้เศรษฐกิจชุมชน มีความเข้มแข็งและสามารถพึ่งพาตนเองได้อย่างยั่งยืนและถาวรต่อไปได้

2. แนวคิดการเกษตรแนวพุทธในสังคมไทย

พระพุทธศาสนานั้นมีความผูกพันอยู่กับวิถีชีวิตของสังคมไทย ในด้านเกษตรมาเป็นเวลาช้านาน ตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน หลักธรรมคำสอนทางพุทธศาสนาที่เกี่ยวข้องกับการเกษตร ได้สืบทอดกันมาเป็นเวลากว่า 2,500 ปี โดยปรากฏในคัมภีร์ชั้นปฐมภูมิหลายแห่ง เช่น ในคัมภีร์วินัยปิฎก มหาวีกังค์ ภูตคามวรรค เป็นต้น จะเกี่ยวเนื่องทำให้ทราบชนิดของพืชและวิธีการขยายพันธุ์พืช ประเภทต่าง ๆ โดยมีหลักคำสอนที่สอดคล้องกับชีวิตและความเป็นอยู่ที่เป็นจริงของสังคม และมีความสัมพันธ์กับพระมหากษัตริย์ ซึ่งมีพระราชกรณียกิจส่งเสริมสนับสนุนทะนุบำรุงพุทธศาสนา ในฐานะทรงเป็นองค์เอกอัครศาสนูปถัมภกมาตลอด อิทธิพลของคำสอนในพระพุทธศาสนา ซึ่งมีได้สอนแต่เรื่องชีวิต ที่ให้เกี่ยวข้องกับความเป็นจริงตามกฎธรรมชาติอย่างถูกต้องเท่านั้น แต่รวมไปถึงการประกอบอาชีพการเกษตรกรรม ซึ่งเป็น “สัมมาอาชีวะ” หรือ เลี้ยงชีพชอบ อันเป็นกิจกรรมที่ต้องปฏิบัติ อย่างถูกต้องตามหลักธรรมชาติ และกฎของธรรมชาติ ซึ่งก็คือวิถีชีวิตของคนส่วนใหญ่ในชนบท การที่เกษตรกรปรับเปลี่ยนมาทำการเกษตรในแนวพุทธ สาเหตุที่สำคัญ ส่วนหนึ่งคือ ปัญหาความล้มเหลวของภาคเกษตร และปัญหาความเสื่อมโทรมของสภาพแวดล้อม แนวคิดเกี่ยวกับเกษตรกรรมยั่งยืน

จึงได้ถูกเผยแพร่ไปโดยเกษตรกรที่มีภูมิปัญญา ต่อมาปัจเจกเกษตรกรที่ถึงพร้อมด้วยปัญญา และประสบการณ์เกษตรกรรม จนสามารถวิเคราะห์และค้นพบคำตอบได้ด้วยตนเองว่า แท้จริงแล้วเกษตรยังยืนยังมีเป้าหมายการผลิตที่สอดคล้องกับหลักธรรมคำสอนทางพระพุทธศาสนา ที่มีเป้าหมายในการบรรลุความสุขทางด้านจิตใจได้อีกด้วย เกษตรกลุ่มนี้จึงทำการเกษตรแนวพุทธ และเป็นแกนกลางที่สำคัญของเกษตรแนวพุทธ ที่จะเติบโตขยายสร้างเครือข่ายต่อไป นอกจากนี้ เมื่อได้ถอดบทเรียนรู้แนวทางการจัดการตนเองของชุมชนเกษตรยังยืน สู่การเป็นชุมชนเกษตรวิถีพุทธ สามารถสรุปเป็นองค์ประกอบของเกษตรแนวพุทธได้ 4 องค์ประกอบ ได้แก่ (1) พุทธกระบวนทัศน์ ประกอบด้วย วิธีการผลิตและรูปแบบการเกษตร (2) วิถีชีวิต (3) การรักษาสมาคมธรรมชาตีสองแวดล้อม ซึ่งนำไปสู่ องค์ประกอบที่ (4) การพึ่งตนเอง โดยในเบื้องต้นจะเป็นการพึ่งตนเองทางเศรษฐกิจ จึงมีชีวิตที่สงบสุข กล่าวเฉพาะรูปแบบการเกษตรแนวพุทธ สามารถจำแนกได้เป็น 5 รูปแบบ คือ (1) รูปแบบนา (2) รูปแบบนาและป่า (3) รูปแบบนาไร่และวัวควาย (4) รูปแบบนาไร่วัวควายนั่นสวนผัก และ (5) รูปแบบนาไร่เน้นวัวควาย ทั้งนี้ ความสำเร็จของเกษตรกรแนวพุทธ นอกจากจะขึ้นอยู่กับเงื่อนไขทางนิเวศ และเศรษฐกิจสังคม เฉพาะของเกษตรกรแต่ละรายที่ทำการเกษตรตามองค์ประกอบต่าง ๆ ดังกล่าวในบทที่ผ่าน ด้วยรูปแบบใดรูปแบบหนึ่งใน 5 รูปแบบ หรือผสมผสานกันตามความเหมาะสมของแต่ละบุคคลในแต่ละสภาพพื้นที่แล้ว เกษตรกรแนวพุทธยังต้องตระหนักในความเป็นพุทธศาสนิกชนที่ดีด้วย กล่าวคือ ต้องประพฤติปฏิบัติตนตามหลักธรรมคำสอนทางพระพุทธศาสนาด้วย จึงจะได้ชื่อว่า “เกษตรกรแนวพุทธ” และมีหน้าที่สำคัญในการเผยแพร่หลักธรรมคำสอนด้วย จึงจะเป็นสาวกที่มีความศรัทธาต่อองค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้อย่างแท้จริง ส่วนรูปแบบต่าง ๆ ของการทำเกษตรกรรมยังยืน มีความแตกต่างหลากหลายตามลักษณะของสภาพนิเวศ เศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรม แนวทางของแบบเกษตรกรรมยังยืน ที่ได้รับการยอมรับจากขบวนการเกษตรกรรมยังยืนในประเทศไทยนั้น สามารถจำแนกได้เป็นกลุ่ม หรือรูปแบบใหญ่ 6 รูปแบบสำคัญ ๆ ดังนี้ 1. ระบบไร่หมุนเวียน 2. วนเกษตร 3. เกษตรผสมผสาน 4. เกษตรอินทรีย์ 5. เกษตรธรรมชาติ และ 6. เกษตรทฤษฎีใหม่

เพราะฉะนั้น เกษตรกรแนวพุทธ ต้องมีการปรับตัวเองตลอดเวลา เพื่อให้กิจกรรมทางการเกษตรเข้ากับสภาพแวดล้อม หรือนิเวศเกษตรได้อย่างเหมาะสม และกลมกลืน ด้วย

การใช้หลักธรรมคำสอนเรื่องปฐวีชนสิกขาบท ประยุกต์ใช้ในการปรับปรุงบำรุงดินให้มีความอุดมสมบูรณ์ และการจัดการวงจรธาตุอาหารอย่างเหมาะสม คำสอนเรื่องเสขียวัตถ์ สิกขาบทที่ 6 และ 15 ประยุกต์ใช้ในการจัดการน้ำ และคำสอนเรื่องภุตคามสิกขาบทประยุกต์ใช้ในการส่งเสริมการเกื้อกูลกันระหว่างสิ่งมีชีวิตในไร่นา ซึ่งการเกษตรแนวพุทธ เป็นระบบนิเวศที่มนุษย์ออกแบบขึ้นมาจากระบบนิเวศตามธรรมชาติ และการเข้าใจถึงธรรมชาติหรือไตรลักษณ์ จึงเป็นการพัฒนาจิตวิญญาณขั้นสูงสุด เกษตรกรที่มีการปรับเปลี่ยนแบบแผนการเกษตรไปสู่การเกษตรแนวพุทธ สามารถสังเกตเห็นได้จากความสามารถในการพึ่งตนเอง โดยเฉพาะอย่างยิ่งการพึ่งตนเองทางเศรษฐกิจ โดยมีการผลิตแบบใช้เอง กินเอง มีความสมดุลธรรมชาติกับสิ่งแวดล้อม กับพฤติกรรมที่ไม่ฟุ้งเฟ้อ ทำให้เศรษฐกิจได้สมดุล พอกินพอใช้ไม่ขาดทุน ไม่เป็นหนี้ จึงมีชีวิตที่สงบสุขมีเวลาและไม่ทำลายสิ่งแวดล้อม ความสำเร็จของเกษตรแนวพุทธนั้นขึ้นอยู่กับเงื่อนไข ทางนิเวศและเศรษฐกิจสังคมเฉพาะของเกษตรกรในแต่ละราย และการผลิตที่มีข้อจำกัด ที่ถูกควบคุมโดยหลักการพื้นฐานของธรรมชาติ ในเรื่องความแปรปรวนของปัจจัยต่าง ๆ ในการผลิต ซึ่งสอดคล้องกับหลักธรรมคำสอนทางพระพุทธศาสนา ที่ถือว่า ความจริงของธรรมชาติ คือไตรลักษณ์หรืออนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ดังนั้น การเข้าใจถึงธรรมชาติในการผลิตของเกษตรกรแนวพุทธ จึงเป็นการบรรลุความสุขทางด้านจิตใจด้วย โดยเกษตรกรที่ถึงพร้อมด้วยปัญญา และประสบการณ์เกษตรกรจนสามารถวิเคราะห์ และค้นพบคำตอบได้ด้วยตนเอง คือเกษตรกรแนวพุทธผู้ที่จะเติบโตและขยายสร้างเครือข่ายต่อไป

3. การเกษตรแนวพุทธเพื่อแก้ปัญหาเศรษฐกิจของชุมชน

จากการศึกษาวิเคราะห์เศรษฐกิจพอเพียง และเกษตรทฤษฎีใหม่มาโดยลำดับ และได้กล่าวถึงทั้งองค์รวมในเกษตรแนวพุทธ สรุปได้ว่า เกษตรตามแนวพระพุทธศาสนา เกิดจากการคิดหาวิธีการแก้ไขปัญหามาจากต้นเหตุที่แท้จริง และมีฐานคิดสอดคล้องกับวิถีพุทธ คือหลักนิยาม และหลักปฏิจจนูปบาท เป็นทฤษฎีแนวปฏิบัติที่เชื่อมโยงสรสรสิ่งอย่างเกื้อกูลกันและกัน จากทรัพยากรธรรมชาติอย่างเป็นระบบระเบียบ ที่ได้รับการศึกษาหาความรู้ ทดลองด้วยหลักวิชาการอย่างละเอียด สุขุม และรอบคอบที่มีเป้าหมายที่ชัดเจนเป็นลำดับ เป้าหมายดังกล่าว เป็นสิ่งที่สามารถเป็นไปได้ในปัจจุบัน และอย่างเป็นรูปธรรม ก่อให้เกิดดุลยภาพความยั่งยืน ทั้งด้านคุณภาพชีวิต สังคม และวัฒนธรรม ทั้งกายภาพ ชีวภาพและจิตวิญญาณได้อย่างชัดเจน นำไปสู่วิถีการปฏิบัติที่เรียบง่าย เป็นแบบอย่างบูรณาการการเรียนรู้ร่วมกัน

โดยประสานการทำงานให้เกิดประโยชน์กับทุกฝ่าย ตลอดจนเป็นการพัฒนาคนพร้อม ๆ ไปด้วย พัฒนาเศรษฐกิจ โดยค่อยเป็นค่อยไปอย่างเป็นระบบ

การดำเนินงานของผู้วิจัย (พระเทพรัตนมุนี) เป็นแบบอย่างที่ดีของสังคม เพราะได้ช่วยเหลือชุมชนเป็นอย่างดีด้วย ที่สร้างนวกะนครแนวพุทธ ทำให้ธรรมสถานสวนป่าทุ่งนาค่า หลวง เป็นที่พึ่งทางด้านจิตใจ และการแก้ปัญหาเศรษฐกิจครอบครัว ชุมชนที่ยั่งยืนได้ ด้วยการนำหลักธรรมไปประยุกต์ใช้ในการทำการเกษตร เข้ากับพื้นที่ของตนเอง เช่น หลักอิทธิบาท 4 และสังคหวัตถุ 4 เป็นต้น ทำให้ชุมชนเข้มแข็งอยู่ดีมีสุข สามารถปรับเปลี่ยนวิถีชีวิตของตนเอง เห็นได้ชัด คือ การมีวิถีชีวิตที่มีการซื้อมาเพื่อการบริโภคน้อยลง มีอาหารการกินในไร่นาของตนเอง อีกทั้งมีความรู้สึกว่าชีวิตปลอดภัยขึ้น เพราะไม่ต้องเสี่ยงภัยต่อสารพิษตกค้างในการบริโภค ใช้เวลาอยู่กับไร่นามากขึ้น และเกิดความขยัน อดทนในไร่นา เกิดความรู้สึกสบายใจ และมุ่งมั่นทำในไร่นาตลอดวัน มีความสุขสงบในชีวิต เพราะได้อยู่กับธรรมชาติ พืชผัก ผลไม้ ต้นไม้ รวมถึงการได้แลกเปลี่ยนความคิดเห็น มีการรู้จักเหตุผล และพึ่งพาอาศัยกัน มีเพื่อน มีชุมชนของตนเองตามหลักปฏิจจสมุปบาท ทำให้ไม่ต้องซื้อพืช ผัก ผลไม้ บางชนิด ที่สามารถปลูกบริโภคเองได้ในพื้นที่ใช้สอยของตนเอง ทั้งในวัดและบ้าน สวน ไร่ นา เท่าที่มีอย่างไม่เดือดร้อน และยังสามารถนำไปจำหน่ายแจกในชุมชนได้อีกด้วย

เกษตรกรที่มีการปรับเปลี่ยนแบบแผนการเกษตรไปสู่การเกษตรแนวพุทธ สามารถสังเกตเห็นได้จากความสามารถในการพึ่งตนเอง เพราะต้นทุนการผลิตไม่สูงมาก แต่ได้ผลผลิตมากโดยเฉพาะอย่างยิ่งการพึ่งตนเองทางเศรษฐกิจ โดยมีการผลิตแบบใช้เอง บริโภคเอง มีความสมดุลในธรรมชาติกับสิ่งแวดล้อม กับพฤติกรรมที่ใช้จ่ายไม่ฟุ่มเฟือย เหมาะสมกับยุคสมัย เพราะมีการผสมผสานวัฒนธรรมร่วมกับเกษตรแนวพุทธ โดยได้นำบทสวดมนต์บทต่าง ๆ เช่น ชยันโต, อิติปิโส, สักกัตถา, โส อตถลัทธิ เป็นต้น มาสวดก่อนและหลังการปลูกพืชทุกครั้งได้อย่างลงตัว หากตั้งใจทำ ก็จะสามารถที่มีอยู่มีกิน ทำให้คุณภาพชีวิตดียิ่งขึ้นได้ เพราะเกิดอาณิสสของบทสวดนั้น ทำให้เศรษฐกิจได้สมดุล พอกินพอใช้ไม่ขาดทุน ไม่เป็นหนี้สิน ทำให้ลดรายจ่าย และเพิ่มรายได้ ทำด้วยใจรักเอาใจใส่ ขยันอดทน ทำให้มีชีวิตที่สงบสุขแบบพอเพียง ไม่ลุ่มหลงกับวัตถุบริโภคนิยม และไม่ทำลายสิ่งแวดล้อม

จากการสวดมนต์นี้ นอกจากจะเป็นการสวดเพื่อขจัดอันตรายออกเสีย และทำความคุ้มครองให้มั่นคงแล้ว สันติภาพและความอยู่ดีกินดี ก็ยังเป็นวัตถุประสงค์หลักอยู่

เหมือนเดิม ในที่สุดแล้วพิธีสวดมนต์นี้สามารถเรียกได้ว่า เป็นพิธีกรรมเพื่อส่งเสริมจริยธรรมและให้แคล้วคลาดป้องกันอันตรายทั้งปวง จากการสวดบทต่างๆ เหล่านี้ ในทุกๆ ครั้งขณะปลูกพืช ผู้วิจิัย (พระเทพรัตนมุนี) จะทำการสวดมนต์ในบทเหล่านี้ จะทำให้จิตตั้งมั่น มีสมาธิ มีพลังจิตที่สะอาดสดใส มีความตั้งใจ และสนใจการปลูกพืชต่าง ๆ ทั้งการรดน้ำ ใส่ปุ๋ยธรรมชาติ ไม่มีสารพิษ และการพูดคุยกับพืชเหล่านี้ จึงทำให้พืชต่าง ๆ ที่ปลูกมีความสดชื่น เจริญงอกงาม ออกดอก ออกผลได้ดี มีผลผลิตมากมายตามที่ต้องการได้

เอกสารอ้างอิง

กรมวิชาการเกษตรกระทรวงเกษตรและสหกรณ์.(2536). เกษตรยั่งยืน อนาคตการเกษตรไทย.

กรุงเทพมหานคร : กรมวิชาการเกษตร.

พระมหาสังเวียร ญาณวโร (ศรีมันตะ). (2550). บทบาทของพระสงฆ์ในการนำหลักพุทธธรรม

มาประยุกต์ใช้ในการพัฒนาเศรษฐกิจชุมชน : กรณีศึกษา พระครูสุภาจารวัฒน์.

ใน วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต. มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

พระเทพรัตนมุนี (สายพงศ์ อโนมปัญโญ). (2554). วิถีเกษตรแนวพุทธ. อุดรธานี : เอกสาร

ประกอบการอบรมเกษตรแนวพุทธ วัดมณีมาวาส พระอารามหลวง ตำบลหมาก

แข้ง อำเภอมือเมือง จังหวัดอุดรธานี.

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2539). พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราช

วิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.